

УДК 316.344.7

І.Локтева, аспірантка факультету соціології
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Вимірювання соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб

У статті представлено адаптацію підходу до вимірювання соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб запропонованого Дж. Джоель-Гисбергом та К. Вруманом. З метою вимірювання соціального відторгнення автор застосовує факторний аналіз та здійснює емпіричну ідентифікацію трьох вимірів концепту, а саме матеріальної депривації, доступу до прав громадянина, соціальної ізоляції. На основі визначених компонентів концепту сконструйовано інтегральний (адитивний) індекс соціального відторгнення. Здійснено перевірку інструменту відповідно до критерію зовнішньої валідності шляхом застосування аналізу лінійної регресії. У якості предикторів було обрано змінні, що вимірюють рівень доходу ВПО, суб'єктивні оцінки стану здоров'я, рівень освіти, сімейний стан і суб'єктивну оцінку відчуження від громади у поточному місці проживання. За результатами регресійного аналізу виявлено, що чотири змінних із п'яти мають значущі регресійні коефіцієнти. Очікувані зв'язки виявлено між рівнем доходів і суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, сімейним станом, суб'єктивною оцінкою відчуження від громади у поточному місці проживання та індексом соціального відторгнення. Водночас взаємозв'язок рівня освіти з соціальним відторгненням нівелюється на фоні інших його предикторів.

Ключові слова: соціальне відторгнення, внутрішньо переміщені особи, факторний аналіз, аналіз лінійної регресії

The paper presents an approach of measuring social exclusion proposed by G. Jehoel-Gijsbers and C. Vrooman which was applied to IDPs in Ukraine. In order to measure social exclusion a factor analysis was utilized and empirical identification of its three dimensions: material deprivation, access to civil rights and social isolation, was carried out. Based on the empirically measured dimensions of the social exclusion concept, an integral index of social exclusion was extracted. The constructed tool was verified by applying linear regression analysis according to the criterion of external validity. For this purpose, the potential predictors of social exclusion were chosen, namely income of IDPs, subjective health status assessment, education level, marital status and objective evaluation of social alienation of community in current place of residence. The results of regression analysis revealed that four of the five variables have significant regression coefficients. Expected relationships were found among the IDPs's income level, subjective evaluation of health status, marital status, objective evaluation of social alienation of community in current place of residence and social exclusion index. However, association between IDPs's education level and social exclusion decreases against of other predictor's background.

Key words: social exclusion, internally displaced persons, factor analysis, linear regression analysis

Проблема внутрішнього переселення є актуальною для значного числа країн світу і, зокрема, для країн Центрально-Східної Європи, а саме Боснії та Герцеговини, Сербії, Грузії, Азербайджану та України. У 2014 році в Україні вперше зафіксовано виникнення такої категорії людей, як внутрішньо переміщені особи (ВПО або переселенці). На сьогоднішній день за оцінками Міністерства соціальної політики та УВКБ ООН в Україні налічується майже півтора мільйони ВПО [Internal Displacement Map, 2015].

Термін ВПО казує на соціально-політичний конструкт, створений для позначення категорії людей, яка виникла внаслідок специфічних обставин. До ВПО належать люди, які були змушені покинути місце свого проживання для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини. Але переселенці не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни [Керівні принципи УВКБ ООН, 1998].

Для представників групи ВПО характерна поява раптової бідності внаслідок втрати майна та джерел до існування через переміщення з територій, де проходять бойові дії [Черенько, 2015: с. 15]. Дані досліджень демонструють, що для ВПО є характерним високий рівень довготривалого безробіття. Водночас, для представників цієї групи основним джерелом доходу є державна фінансова допомога [Тухашвили, 2013: с. 3]. Результати останніх досліджень демонструють, що першочерговими для ВПО в Україні залишаються потреби у роботі (постійному заробітку), житлі, доступі до ліків, медичного обслуговування тощо [Відродження, 2015: с. 3].

Отже, проблеми, з якими стикаються ВПО, пов'язані з недостатністю або перекриттям доступу до ресурсів і діяльності, яка доступна для більшої частини населення. Все це може свідчити про множинні прояви неблагополуччя серед зазначеної категорії населення, що вимагає застосування відповідних інструментів дослідження. Зважаючи на це, концепт соціального відторгнення видається найбільш придатним інструментом для аналізу життєвої ситуації ВПО.

Застосування концепту дозволить визначити відмінності та тенденції поширеності соціального відторгнення і допоможе встановити найбільш вразливі (найменш захищені) групи серед ВПО. Тому метою нашої роботи стало конструювання вимірювального інструменту, спрямованого на ідентифікацію соціального відторгнення серед ВПО.

Теоретичні засади дослідження соціального відторгнення. Одним із центральних атрибутів соціального відторгнення є брак участі в основних видах діяльності у суспільстві [Burchardt; Хмелько, Оксамитна, 2004]. Вважається, що людина є соціально відторгнутою, якщо: (а) вона проживає в межах певної громади; (б) через причини, що знаходяться поза межами її контролю вона не може брати участь у нормальній діяльності, характерній для більшості членів цієї громади; (в) однак людина хотіла би брати участь у такій діяльності [Burchardt, 1999: р. 229; Mathieson, 2008].

Останнім часом у дослідженнях, присвячених вимірюванню соціального відторгнення, широкого застосування набув підхід до його емпіричної ідентифікації, запропонований Дж. Джоель-Гисбергом та К. Вруманом [Jehoel-Gijsbers, Vrooman, 2007: р. 17]. Схема вимірювання успішно реалізована у ряді досліджень

соціального відторгнення в країнах Європи та в Україні для ідентифікації залучення людей старшого віку [Jehoel-Gijsbers, Vrooman, 2008: p. 9; van Bergen, 2014: p. 4; Coumans, 2014: p. 786; Гришина, 2015: с. 8]. У підході, що розглядається, у структурі концепту соціального відторгнення визначають чотири виміри двох типів – дистрибутивні та реляційні. До дистрибутивного виміру входить матеріальна депривація та недостатній доступ до базових соціальних благ, а до реляційних – обмежена соціальна участь та брак нормативної інтеграції [Jehoel-Gijsbers, Vrooman, 2007: p. 17]. Така структура концепту дозволяє вивчати соціальне відторгнення як результат спільної дії визначених факторів, що поєднується з конкретними соціальними установками та культурою людей. Розглянемо більш детально визначені такі чином виміри у структурі концепту.

Під матеріальною депривацією розуміють відсутність ресурсів, необхідних для підтримання звичайних або принаймні широко прийнятих стандартів споживання, умов життя у конкретному суспільстві [Харченко, 1999: с. 43]. Іншими словами, матеріальна депривація характеризує обмеженість споживання та вимірюється як фінансова неспроможність купувати продовольчі та непродовольчі товари, оплачувати різноманітні послуги.

Другий вимір у структурі концепту має відношення до недостатньої забезпеченості прав громадянина на отримання необхідних соціальних благ. Цей вимір характеризує доступність суспільних ресурсів, які можна отримати, у більшості випадків, від державних інституцій, що ці ресурси розподіляють. Показники, які обирають для емпіричної ідентифікації цього виміру, зазвичай, спрямовані на оцінку наявності доступу або ж можливості отримати доступ до послуг медичних установ, дитячих та навчальних закладів. Зокрема, мова йде про індикатори, що вимірюють якість побутових умов у місці проживання, рівень безпеки району проживання, якість надання комунальних послуг, регулярність отримання державної допомоги (соціальних виплат) тощо [Coumans, 2014: p. 787].

Вимір соціальної участі характеризує рівень залучення до формальних та неформальних мереж. Зокрема, виділяють такі форми залучення, як соціальна (мова йде в першу чергу про міжособистісні контакти), культурна та громадянська [van Bergen, 2014: p. 6; Coumans, 2014: p. 786]. Оскільки для цільової групи дослідження (ВПО) найбільш важливими є мережі підтримки, то далі зосередимо увагу саме на соціальній участі, що характеризує рівень міжособистісного спілкування. Індикаторами цього виміру виступають характеристики як взаємовідносин з оточуючими (родичами, друзями, сусідами) так і можливостей отримати від оточуючих допомогу [Lubben, 2004: p. 23].

Вимір нормативної (культурної) інтеграції характеризує ступінь прийняття людиною певних приписів та заборон, що артикулюються та поділяються більшістю представників конкретного суспільства. Важливість вивчення такого виміру пов'язана із необхідністю врахування схильності до використання девіантних стратегій поведінки задля подолання труднощів доступу до структурних ресурсів.

Важливим етапом конструювання будь-якого вимірювального інструменту є перевірка його валідності, тобто з'ясування того чи дійсно цей інструмент вимірює ту властивість, для ідентифікації якої він створений [Encyclopedia of Sociology, 2007: p. 5173]. Зокрема, важливим є встановлення конструктивної валідності, пов'язаної із перевіркою гіпотез або припущень стосовно взаємозв'язків концепту, що вимірюється, із іншими концептами, валідність вимірювання яких встановлена раніше.

У якості важливих детермінант (предикторів, незалежних змінних) соціального відторгнення дослідники розглядають рівень доходу, стан здоров'я, сімейний стан та рівень освіти індивідів. За результатами міжнародних порівняльних досліджень виявлено взаємозв'язок між суб'єктивними оцінками здоров'я та соціальним відторгненням. Крім того, результати досліджень демонструють, що взаємозв'язок між освітою, рівнем доходу та соціальним відторгненням є типовим для країн Центральної та Східної Європи. Чим нижчим є рівень доходу та освіти, тим вищим є ймовірність опинитись у групі соціального відторгнення [Jehoel-Gijsbers, Vrooman, 2008: p.39-40]. У якості детермінанти соціального відторгнення також розглядають сімейний стан людини. Встановлено, що самотні люди, які не знаходяться у шлюбі мають вищий ризик бути соціально відторгнутими [Jehoel-Gijsbers, Hoff, 2013: p. 1277]. Водночас, за результатами досліджень, виявлено, що наявність відторгнення супроводжується відчуттям відсторонення (ізоляваності) від суспільства [Böhnke, 2001, p. 15; Jehoel-Gijsbers, Hoff, 2013: p. 1275].

Вимірювання соціального відторгнення. Для створення інструментарію дослідження та перевірки дослідницьких гіпотез щодо структури соціального відторгнення та його взаємозв'язків із іншими концептами використано масив даних опитування «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні», проведеного ГО «Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка» за технічної підтримки Фонду народонаселення ООН. Однією із цільових груп дослідження були ВПО, які переїхали із місця свого постійного проживання у Донецький чи Луганський областях та проживають на інших територіях. В межах досліджуваної групи, виділено три категорії: жінки – голови домогосподарства у віці від 18 до 59 років (604 особи), вагітні жінки (101 особа), жінки та чоловіки від 60 років і старше (жінки 133 особи, чоловіки 162 особи).

Географія опитування включає 17 територіально-обласних одиниць України – 16 областей (Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська області) та м. Київ. Польовий етап збору даних проходив впродовж січня 2015 року. Вибірка дослідження була стратифікована за цільовими групами і типом поселення. Створення інструментарію дослідження та аналіз даних проводився на всіх об'єктах вибіркової сукупності у зазначеній цільовій груп ВПО (N=1000 осіб) із використанням програмного забезпечення SPSS.

Враховуючи складну структуру концепту соціального відторгнення, для його вимірювання застосовують багатовимірні статистичні методи, зокрема, факторний аналіз (ФА) та його різновиди, наприклад, оптимальне шкалювання [Vrooman, Hoff, 2013: p. 1273; van Bergen, 2014: p. 3; Coumans, 2014: p. 787]. У нашому дослідженні для конструювання вимірювального інструменту, спрямованого на ідентифікацію соціального відторгнення серед ВПО, здійснено двоетапне застосування ФА. З метою перевірки конструктивної валідності створеного інструменту здійснено аналіз простої лінійної регресії (ПЛР) для пошуку взаємозв'язків залежної змінної з кожним предиктором окремо. Водночас застосовано аналіз множинної лінійної регресії (МЛР) для розгляду взаємозв'язків залежної змінної з її предикторами за умовою контролю інших незалежних змінних.

На першому етапі застосування ФА (методів головних компонентів із обертанням варімакс) здійснено окреме групування показників, відібраних відповідно до кожного з вимірів матеріальної депривації, доступу до соціальних благ (забезпечення відповідних прав) і соціальної участі (соціальна ізоляваність).

Вимірювання компоненту матеріальної депривації здійснено на основі індикаторів, що фіксують фінансову неспроможність ВПО купити необхідні продукти харчування, одяг і взуття та заплатити за медичні послуги. Визначений фактор матеріальної депривації пояснює **65%** сукупної дисперсії (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Структура фактору матеріальної (споживчої) депривації

Безпосередньо виміряні індикатори							Факторні навантаження
<i>Чи були Ви за час, який Ви знаходитесь на нинішньому місці проживання, фінансово неспроможні ... 3— часто, 2—інколи, 1—ніколи</i>							
... купити необхідні продукти харчування							0,774
... придбати м'ясо або м'ясні продукти							0,807
... купити необхідний одяг та взуття							0,771
... купити необхідні ліки							0,825
... заплатити за медичні послуги							0,768
Частка поясненої дисперсії							65%

Для емпіричної ідентифікації виміру соціальної участі (соціальної ізоляції) обрано індикатори, що характеризують суб'єктивну оцінку переселенцем ставлення до себе з боку оточуючих на новому місці проживання, міру довіри до цих оточуючих та досвід отримання допомоги. Виділений фактор соціальної ізоляції пояснює **83%** сукупної дисперсії (див. Табл. 2).

Таблиця 2

Структура фактору соціальної ізоляції

Безпосередньо виміряні індикатори								Факторні навантаження
<i>Оберіть значення, яке є найбільш близьким до Вашої ситуації в нинішньому місці проживання</i>								я
Оточуючі мене люди добре ставляться до мене	1	2	3	4	5	6	Оточуючі мене люди погано ставляться до мене	0,928
Оточуючі мене люди погоджуються допомогти мені, коли це необхідно							Оточуючі люди відмовляються допомогти мені, коли це необхідно	0,938
Я довіряю жителям населеного пункту, в якому проживаю							Я не довіряю жителям населеного пункту, в якому проживаю	0,878
Частка поясненої дисперсії								83%

Для вимірювання компоненту доступу до соціальних благ використані індикатори доступності дитячих садків, медичних послуг та доступного за ціною житла. Виділений фактор пояснює **48%** сукупної дисперсії (див. Табл. 3).

Таблиця 3

Структура фактору доступу до соціальних благ

Безпосередньо виміряні індикатори								Факторні навантаження
<i>Оберіть значення, яке є найбільш близьким до Вашої ситуації, в нинішньому місці проживання</i>								ня
Мені, членам моєї родини або моїм знайомим було просто влаштувати дитину до навчального закладу	1	2	3	4	5	6	Мені, членам моєї родини або моїм знайомим було складно влаштувати дитину до навчального закладу	0,479
Мені було легко знайти	1	2	3	4	5	6	Мені було важко знайти	0,387

житло, яке я можу оплатити самостійно							житло, яке я можу оплатити самостійно	
У мене і членів моєї сім'ї є можливість у будь-який момент отримати необхідне медичне обслуговування	1	2	3	4	5	6	У мене і членів моєї сім'ї обмежені можливості отримати необхідне медичне обслуговування	0,563
Частка поясненої дисперсії								48%

На основі ідентифікованих трьох складових концепту методом ФА (головні компоненти) побудований індекс соціального відторгнення, що пояснює **56%** сукупної дисперсії виділених на попередньому етапі компонентів (див Табл. 4).

Таблиця 4

Структура фактору соціальне відторгнення

Виділені на попередньому етапі компоненти	Факторні навантаження
Доступ до соціальних благ	0,849
Соціальна ізоляція	0,751
Матеріальна депривація	0,626
Частка поясненої дисперсії	56%

Наступним етапом створення інструменту вимірювання стала його перевірка на конструктну валідність. З цією метою здійснено регресійний аналіз, де залежною змінною є побудований індекс соціального відторгнення (метрична змінна, нормально розподілена, приймає значення від мінімального (–2,17) – "відторгнення відсутнє" до максимального (+3,23) – "високий ступінь відторгнення").

Відповідно до гіпотез, висунутих у теоретичній частині дослідження, у якості незалежних змінних було обрано індикатори, що вимірюють: рівень доходу ВПО, суб'єктивні оцінки стану здоров'я, рівень освіти, сімейний стан (самотність), та суб'єктивну оцінку відчуження від громади у поточному місці проживання (див. додаток).

За результатами регресійного аналізу виявлено, що чотири змінних із п'яти мають значущі регресійні коефіцієнти. Очікувані статистично значущі зв'язки виявлено між рівнем доходу, суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, сімейним станом переселенців і індексом соціального відторгнення. Чим вищим є дохід ВПО, тим нижчим є ступінь їхнього відторгнення. Разом з тим, чим більш негативно оцінений стан здоров'я, тим вище значення індексу соціального відторгнення. Самотні люди, які не знаходяться у шлюбі (офіційному або цивільному), мають вищі значення індексу соціального відторгнення. Схожий характер взаємозв'язків між рівнем доходу, суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, самотністю та соціальним відторгненням демонструють результати аналізу МЛР у ході контролю зазначених змінних з іншими предикторами.

Окрім того, у ході аналізу виявлено статистично значущий зв'язок між суб'єктивну оцінку відчуження від громади у поточному місці проживання та сконструйованим індексом. Тобто, якщо людина відчувала себе відчуженою (відстороненою від суспільства), значення індексу соціального відторгнення для неї було вищим. Схожі результати отримані й за результатами МЛР.

За результатами ПЛР виявлено наявність статистично значущого зв'язку між рівнем освіти ВПО та рівнем їх соціального відторгнення. Чим вищим є рівень освіти, тим нижче значення індексу соціального відторгнення. Водночас, за результатами МЛР, такого взаємозв'язку не виявлено. Тобто, при оцінці взаємозв'язку рівня освіти та соціального відторгнення за умови контролю предикторів, які характеризують рівень доходу, суб'єктивну оцінку стану здоров'я, подружній статус (самотність) і суб'єктивну оцінку відчуження, такий взаємозв'язок нівелюється (табл. 5).

Таблиця 5

Предиктори соціального відторгнення. Модель лінійної регресії.

Залежна змінна – індекс соціального відторгнення

	Стандарт. коеф. регресії (ПЛР)	Стандарт. коеф. регресії (МЛР)
Рівень доходу	– 0,215**	– 0,175**
Суб'єктивна оцінка стану здоров'я	– 0,188**	– 0,150**
Рівень освіти	– 0,133**	– 0,056
Сімейний стан	0,156**	0,121**
Відчуття приналежності до громади	0,091*	0,068*
Константа		– 0,226

*- коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.05$

** - коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.01$

Результати регресійного аналізу демонструють наявність очікуваних статистично значущих зв'язків між соціальним відторгненням, ідентифікованим за допомогою створеного індексу, та його потенційними детермінантами. Отже, виявлено статистично значущі зв'язки між економічними предикторами відторгнення серед ВПО, які зафіксовані у попередніх дослідженнях серед загального населення [Оксамитная, Хмелько, 2004: с. 74]. Водночас, отримані результати демонструють важливість аспектів людського капіталу – стану здоров'я, вимірюного, принаймні, на рівні суб'єктивної оцінки.

Висновки

Отже ВПО, що з'явилися в Україні, потенційно потрапили у складну життєву ситуацію. Зокрема, йде мова про появу раптової бідності, відсутності роботи, наявності складнощів у пошуку прийнятної за ціною житла. В цілому, ситуація ВПО може бути охарактеризована як соціальне відторгнення, ідентифікація якого, вимагає розробки відповідного інструментарію з урахуванням багатовимірності явища. З цієї метою сконструйовано індекс соціального відторгнення. На даних масштабного опитування, проведеного серед ВПО в Україні, результати двоетапного застосування факторного аналізу демонструють наявність компонентів соціального відторгнення, передбачених теоретичною моделлю Дж. Джоель-Гисберга та К. Врумана, валідність, якої підтверджена у ряді емпіричних досліджень європейських країн. Здійснена перевірка конструктивної валідності є підтвердженням того, що побудований індекс вимірює саме соціальне відторгнення. Отже, не зважаючи на складну, в першу чергу, матеріальну ситуацію групи ВПО, соціальне відторгнення цієї групи, що раптово з'явилася в Україні, не зводиться виключно до матеріальної депривації. Структурно соціальне відторгнення досліджуваної групи ВПО є подібним до стану інших соціальних груп, що потрапили в ситуацію соціального відторгнення в силу зовсім інших обставин.

Додаток

Незалежні змінні використані у аналізі

- Рівень доходу ВПО:** змінна, із можливими варіантами "1 – менше 600 грн.", "2 – від '601 до 1200 грн.", "3 – від '1201 до 2000' грн.", "4 – від '2001 до 2500 грн.", "5 – від '2501 до 3000' грн.", "6 – від '3001 і більше грн.".
- Суб'єктивні оцінки стану здоров'я:** змінна, вимірювана на підставі твердження "Як Ви оцінюєте стан Вашого здоров'я?". Змінна набуває значень "1 – дуже поганий", "2 – скоріше, поганий", "3 – задовільний", "4 – скоріше, добрий", "5 – дуже добрий".
- Рівень освіти:** змінна, із можливими варіантами "1 – початкова та базова середня (менше 9 класів, повних 9 класів)", "2 – повна загальна середня освіта (професійно-технічна, 11 класів)", "3 – базова вища освіта (технікум, ВНЗ I, II рівнів акредитації)", "4 – повна вища освіта (ВНЗ III, IV рівнів акредитації)".
- Самотність:** Фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 0 для тих, хто "несамотний" (перебуває у шлюбі офіційному, цивільному), і значення 1 – для тих, хто "самотний" (розлучені, вдівці, ті, що не перебувають у шлюбі).
- Суб'єктивна оцінка відчуження від громади у поточному місці проживання:** змінна, вимірювана на підставі твердження "Я відчуваю себе частиною населення області, у якій зараз проживаю". Дихотомічна змінна яка набуває значення 1 для тих, хто відповів "Ні", а для тих, хто відповів "Так" – 0.

Статтю підготовлено у рамках конкурсної науково-дослідної роботи ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" „Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективного суспільної адаптації й інтеграції” (розпорядження Президії НАНУ від 01.04.2015 р. № 237; № державної реєстрації 0115U000971).

References

- Гришина Т. В. Соціальне залучення людей старшого віку: порівняльний аналіз українського та європейських суспільств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.03 "Соціальні структури та соціальні відносини" / Гришина Тетяна Володимирівна – Київ, 2015. – 24 с. [Hryshyna T. V. Sotsialne zaluchennia liudei starshoho viku: porivnialnyi analiz ukrainskoho ta yevropeyskykh suspilstv : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. sots. nauk : spets. 22.00.03 "Sotsialni struktury ta sotsialni vidnosyny" / Hryshyna Tetiana Volodymyrivna – Kyiv, 2015. – 24 s.]
- Звіт за результатами дослідження «Проблеми адаптації та працевлаштування ВПО на Луганщині» [Електронний ресурс] // Міжнародний фонд «Відродження». – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/zvit_zh_rezultatami_doslidzhennya_problemi_adaptatsii_ta_pratsevlashtuvannya_vpo_na_luhanshchyni/. [Zvit za rezultaty doslidzhennia «Problemy adaptatsii ta pratsevlashtuvannya VPO na Luhanshchyni» [Elektronnyi resurs] // Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia». – 2015. – Rezhym dostupu do resursu: http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/zvit_zh_rezultatami_doslidzhennya_problemi_adaptatsii_ta_pratsevlashtuvannya_vpo_na_luhanshchyni/.]
- Оксамитная С. Н., Хмелько И. В. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66-77. [Oksamitnaia S. N., Khmelkov Y. V. Sotsialnaia ekskliuziia v Ukrainie na nachalnoi stadii restavratsyi kapitalizma // Sotsiologiya: teoriia, metody, marketing. – 2004. – № 3. – S. 66-77.]
- Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны Экономический и социальный Совет ООН (ЭКСОС), 22 июля 1998. – E/CN.4/1998/53/Add.2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html> [Rukovodiashchie printsipy po voprosu o peremeshchenii lits vnutyri strany Ekonomicheskii i sotsialnyi Sovet OON (EKOSOS), 22 iuliia 1998. – E/CN.4/1998/53/Add.2 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html>]
- Тухашвили М. Беженцы и вынужденно перемещенные лица в Грузии / КАРИМ-Восток – Консорциум прикладных исследований по международной миграции. Пояснительная записка 13/104 [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу: <http://www.carimeast.eu>

- [Tukhashvyly M. Bezhtensy u vynuzhdenno peremeshchennye lytsa v Hruzyy / KARYM-Vostok – Konsortsyum prykladnykh yssledovanyi po mezhdunarodnoi myhratsyy. Poiasnytelnaia zapyska 13/104 [Elektronnyi resurs]. – 2013. – Rezhym dostupu: <http://www.carimeast.eu>]
6. Черенько Л. М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №. 1. – С. 11-21. [Cherenko L. M. Novi formy bidnosti v Ukraini: osnovni proiavy ta otsinka masshtabiv yavlyshcha // Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. – 2015. – №. 1. – S. 11-21.]
 7. Bohnke, P. Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison: Empirical Evidence on Germany / Petra Bohnke. – Berlin: Social Science Research Center, 2001. – 37 p.
 8. Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. Social exclusion in Britain 1991—1995 // Social Policy & Administration. – 1999. – Т. 33. – №. 3. – С. 227-244.
 9. Coumans M., Schmeets H. The Socially Excluded in the Netherlands: The Development of an Overall Index // Social Indicators Research. – 2014. – P. 779-805.
 10. Encyclopedia of Sociology / [ed. Ritzer G.]. Oxford: Blackwell, 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.brown.edu/Departments/Sociology/faculty/hsilver/documents/hsilver-social exclusion-encyc.pdf](http://www.brown.edu/Departments/Sociology/faculty/hsilver/documents/hsilver-social%20exclusion-encyc.pdf)
 11. Internal Displacement Map [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>
 12. Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. Social exclusion of the elderly: A comparative study of EU member states. – Ceps, 2008. – Т. 57.
 13. Mathieson J. et al. Social Exclusion Meaning, measurement and experience and links to health inequalities // A review of literature. WHO Social Exclusion Knowledge Network Background Paper. – 2008. – Т. 1. – 91 p.
 14. Measuring Social Exclusion in Routine Public Health Surveys: Construction of a Multidimensional Instrument. [Електронний ресурс] / A. van Bergen, S. Hoff, E. van Ameijden, A. van Hemert. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0098680>.
 15. Phillipson C. Social Networks and Social Exclusion: Sociological and Policy Perspectives / C. Phillipson, A. Graham, D. H. J. Morgan., 2004. – 288 p.
 16. Vrooman J. C., Hoff S. J. M. The disadvantaged among the Dutch: A survey approach to the multidimensional measurement of social exclusion // Social indicators research. – 2013. – Т. 113. – №. 3. – С. 1261-1287.

надійшла до редколегії 10.10.2015